

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی
پژوهشکده تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ ایران اسلامی گرایش ایران

اسلامی

عنوان پایان نامه

بررسی تطبیقی فتوح عربها در ایران دو قرن اول هجری با تکیه بر شهرهای

نهاوند و بخارا

استاد راهنما

دکتر سید محمدرحیم ربانی زاده

استاد مشاور

دکتر صفورا برومند

پژوهشگر

سمیه بیگی

اسفند ماه ۱۳۹۴

به مصداق «من لم یسکر المخلوق لم یسکر الخالق»

بسی شایسته است از استاد فرهیخته و فرزانه

جناب آقای دکتر سید محمد رحیم ربانی زاده

که با کرامتی چون خورشید، سرزمین دل را روشنی بخشیدند و گلشن سرای علم و

دانش را بار بار بهمنانی های کار ساز و سازنده بارور ساختند؛ تقدیر و تشکر نمایم.

(ویز کیم ویه علمم الکتاب و الحکم)

تقدیم به پدر و مادرم :

خدای را بسی شاکرم که از روی کرم، پدر و مادری فدکار نسیم ساخته تا در سایه درخت پربار وجودشان بیسایم و از ریشه
آنها شاخ و برگ بگیرم و از سایه وجودشان در راه کسب علم و دانش تلاش نمایم. والدینی که بودنشان تاج افتخاری است
بر سرم و نشان دلیلی است بر بودنم، چرا که این دو وجود، پس از پروردگار، مایه هستی ام بوده اند دستم را گرفتند و راه
رفتن را در این وادی زندگی پر از فراز و نشیب آموختند. آموزگاری که برایم زندگی، بودن و انسان بودن را معنا
کردند. ...

چکیده

این پایان‌نامه بر اساس روش تطبیقی و با رویکردی تحلیلی به بررسی فتوحات در نهاوند و بخارا پرداخته است و این مسأله را مطرح کرده است که دستاوردهای این فتوحات در این شهرها چه بوده است. بر اساس آگاهی‌هایی که منابع ارائه می‌دهند این مسأله روشن می‌شود که نهاوند در سال‌های اولیه فتح شد و فتح نهایی بخارا در زمان خلافت امویان بود، که این فاصله زمانی خود منجر به تغییر انگیزه و هدف عرب‌ها از فتوحات شد و از عوامل مؤثر در فتح چندباره بخارا بوده است. با این وجود، موقعیت طبیعی و استراتژیک نهاوند و بخارا و اقتصاد پویای آنها باعث اسکان عرب‌های مجاور در این مکان‌ها به مرور زمان شد. از سوی دیگر سران قبایل محلی برای حفظ موقعیت و نفوذ اجتماعی خود به این مهاجرت‌ها دامن می‌زدند و رفته‌رفته عده کسانی که به این مناطق وارد می‌شدند روزبه‌روز بیشتر می‌شد که این امر به مرور به اختلاط ایرانیان و عرب‌ها و روابط دوسویه آنها و شکل‌گیری فرهنگ و تمدن ایرانی-اسلامی و غالب شدن دین اسلام در قرون بعدی منتهی شد.

کلیدواژه: فتوحات، نهاوند، بخارا، قرون نخستین، امویان، عباسیان

فهرست عناوین

۱-۱	مقدمه	۲
۲-۱	فرضیه‌های پژوهش	۲
۳-۱	پیشینه پژوهش	۳
۴-۱	روش انجام پژوهش و دلیل انتخاب این روش	۴
۵-۱	معرفی و نقد منابع تاریخی	۴
۱-۲	فتوح اولیه مسلمانان در ایران	۱۵
۲-۲	فتوح دوره پیامبر در ایران	۱۵
۳-۲	فتوح دوره ابوبکر در ایران	۱۶
۱-۳-۲	جنگ مذار در صفر سال ۱۲ هجری	۱۷
۲-۳-۲	جنگ ولجه در محرم سال ۱۲ هجری	۱۷
۳-۳-۲	فتح حیره در ربیع الاول سال ۱۲ هجری	۱۸
۴-۳-۲	فتح عین التمر	۱۹
۴-۲	فتوح دوره عمر در ایران در سالهای ۱۳ تا ۲۳ هجری	۱۹
۱-۴-۲	فتح نمارق در سال ۱۳ هجری	۲۰
۲-۴-۲	جنگ قرقس، قس ناطف یا پل مروحه	۲۰
۳-۴-۲	بویب	۲۱
۴-۴-۲	جنگ قادسیه در ذی الحجه سال ۱۳ هجری	۲۱
۵-۴-۲	جنگ بابل و کوثری در شوال سال ۱۶ هجری	۲۲
۶-۴-۲	فتح مداین در صفر سال ۱۶	۲۲
۷-۴-۲	جنگ جلولاء و گشودن حلوان در ذی الحجه سال ۱۶	۲۳
۸-۴-۲	فتح شوشتر، شوش و جندی شاپور در سال ۱۷ هجری	۲۴

- ۲-۴-۹. فتح نهاوند ۲۵
- ۳-۱. وجه تسمیه نهاوند ۲۹
- ۳-۲. موقعیت و حدود سرزمین نهاوند ۲۹
- ۳-۳. فتح نهاوند ۳۰
- ۳-۴. عوامل مؤثر و نحوه فتح نهاوند ۳۰
- ۳-۴-۱. عوامل بیرونی ۳۱
- ۳-۴-۱-۱. نگرش طرفین به جنگ ۳۱
- ۳-۴-۲. تاکتیک جنگی صحیح مسلمانان ۳۱
- ۳-۴-۳. توجه خلیفه دوم به جنگ ۳۲
- ۳-۴-۴. انگیزه مادی ۳۲
- ۳-۴-۵. جنبه معنوی ۳۳
- ۳-۴-۶. انگیزه اقتصادی ۳۵
- ۳-۴-۷. وجود برنامه‌ریزی (استراتژی) مشخص برای فتوح ۳۷
- ۳-۴-۲. عوامل درونی ۳۷
- ۳-۴-۱. استفاده از نیروهای بومی برای جنگ ۳۷
- ۳-۴-۲. بیانگیزه بودن سپاهیان ایران ۳۸
- ۳-۴-۳. انگیزه فرهنگی ۳۸
- ۳-۴-۴. تصرف پایتخت ۳۹
- ۳-۴-۵. عدم وجود ارتش منظم و سازمان یافته‌های برای ایرانیان ۴۰
- ۳-۵. اوضاع سرزمین نهاوند در دوره خلفای راشدین ۴۱
- ۳-۵-۱. اوضاع سیاسی-اداری ۴۱
- ۳-۵-۲. اوضاع اقتصادی-اجتماعی ۴۴
- ۳-۵-۳. اوضاع مذهبی - فرهنگی ۴۶

۴۸	..... ۶-۳. اوضاع نهاوند در دوره امویان
۴۸	..... ۱-۶-۳. اوضاع سیاسی-اداری
۵۴	..... ۲-۶-۳. اوضاع اقتصادی-اجتماعی
۵۷	..... ۳-۶-۳. اوضاع فرهنگی- مذهبی
۵۹	..... ۷-۳. اوضاع سرزمین نهاوند در دوره عباسیان
۵۹	..... ۱-۷-۳. اوضاع سیاسی-اداری
۵۹	..... ۱-۱-۷-۳. نهاوند در عصر ابوالعباس سفاح ۱۳۲-۱۳۶
۶۰	..... ۲-۱-۷-۳. نهاوند در عصر ابوجعفر منصور ۱۳۶-۱۵۸
۶۱	..... ۳-۱-۷-۳. نهاوند در عصر هارون الرشید ۱۷۰-۱۹۳
۶۱	..... ۳-۷-۱-۴. نهاوند در عصر امین ۱۹۳-۱۹۸ هجری
۶۲	..... ۲-۷-۳. اوضاع اقتصادی- اجتماعی
۶۶	..... ۳-۷-۳. اوضاع فرهنگی- مذهبی
۶۹	..... ۱-۴. وجه تسمیه بخارا
۶۹	..... ۲-۴. موقعیت و حدود سرزمین بخارا
۷۲	..... ۳-۴. بخارا مقارن با دوره خلفا
۷۳	..... ۴-۴. فتح بخارا
۷۴	..... ۵-۴. عوامل مؤثر در فتح بخارا
۷۴	..... ۱-۵-۴. عوامل بیرونی
۷۴	..... ۱-۱-۵-۴. دوری از مرکز خلافت
۷۵	..... ۲-۱-۵-۴. ظلم و تعدی مامورین
۷۵	..... ۲-۵-۴. عوامل درونی
۷۵	..... ۱-۲-۵-۴. انگیزه اقتصادی
۷۶	..... ۶-۴. اوضاع بخارا در دوره خلفای راشدین

۷۶	..... ۱-۶-۴. اوضاع سیاسی-اداری
۷۶	..... ۲-۶-۴. اوضاع اقتصادی-اجتماعی
۷۸	..... ۷-۴. اوضاع بخارا در زمان امویان
۷۹	..... ۱-۷-۴. اوضاع سیاسی-اداری
۸۱	..... ۲-۷-۴. اوضاع اقتصادی-اجتماعی
۸۷	..... ۳-۷-۴. اوضاع فرهنگی - مذهبی
۸۹	..... ۸-۴. بخارا در زمان عباسیان
۹۰	..... ۱-۸-۴. اوضاع سیاسی-اداری
۹۰	..... ۱-۸-۴. بخارا در زمان خلافت منصور ۱۳۶-۱۵۸ هجری
۹۲	..... ۲-۱-۸-۴. بخارا در زمان خلافت مهدی
۹۵	..... ۲-۸-۴. اوضاع اقتصادی-اجتماعی
۹۷	..... ۳-۸-۴. اوضاع فرهنگی-مذهبی
۹۸	..... نتیجه گیری
۱۰۴	..... منابع اصلی
۱۰۶	..... کتابهای تحقیقی (مأخذ)

فصل اول: کلیات تحقیق

موضوع این پژوهش بررسی تطبیقی فتح عرب‌های مسلمان در ایران با تکیه بر شهرهای بخارا و نهاوند است. لذا با توجه به اهمیت فتوحات در اسلام و ارزش این دو شهر، در این پژوهش بر آنیم که با توجه به عوامل سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و عوامل مختلف درونی و بیرونی و با توجه به نحوه فتح هریک از شهرها نتایج و دستاوردهای آن را بررسی کنیم. پژوهش حاضر به روش تاریخی-تحلیلی و تطبیقی انجام شده است. بر اساس این روش و با استفاده از منابع مختلف تاریخی این پژوهش در پنج فصل به شرح زیر تنظیم شده است: فصل اول شامل کلیات است و در آن به مواردی چون تبیین مسأله، سوالات، فرضیات، روش انجام پژوهش و معرفی منابع می پردازد. فصل دوم و سوم با تکیه بر منابع اصلی به بررسی عوامل مؤثر درونی و بیرونی در فتح این دو شهر می پردازد. فصل چهارم به دستاوردهای هر یک از فتوح در این دو شهر اختصاص دارد و فصل آخر به بررسی مقایسه ای این دستاوردها می پردازد.

عوامل درونی و بیرونی مؤثر در فتح شهر نهاوند چه بود؟

عوامل درونی و بیرونی مؤثر در فتح شهر بخارا چه بود؟

تأثیرات و دستاوردهای فتح این دو شهر چگونه بود؟

۱-۲. فرضیه‌های پژوهش

نهاوند سپر دفاعی ایران و قلب عراق عجم بود که با سقوط آن شیرازه قدرت ساسانیان از هم پاشید. علی رغم مقاومت اهالی این شهر، انگیزه جهادی عامل مؤثری در پیشروی مسلمانان و فتح نهاوند به شمار می رود.

در بخارا اوضاع متفاوت از نهاوند بود. ادامه فتوح و کسب غنائم، شکست های مکرر ساسانیان و مرگ یزدگرد سوم به کاهش مقاومت‌ها در بخارا نینجامید و اهالی این شهر بعد از هر بار فتح به دلایل متعدد برای رهایی از سلطه عرب‌ها تلاش می کردند. فتح این دو شهر با توجه به نوع فتح آن (جنگ یا صلح) دستاوردها و نتایج متفاوتی را در پی داشت. در نهاوند که فتح به جنگ بوده است، تا مدت‌ها

بیشتر فرهنگ ایرانی غالب بود و شهر توسط ایرانیان اداره می شده است ولی در بخارا، فرهنگ اسلامی با فرهنگ ایرانی مختلط شد و اداره سیاسی - اجتماعی شهر به دست عرب‌ها صورت گرفت.

الف) قلمرو مکانی: جغرافیای سیاسی نهاوند و بخارا در قرن اول و دوم هجری قمری؛

ب) قلمرو زمانی: قرن اول و دوم هجری قمری؛

ج) قلمرو موضوعی: بررسی تطبیقی نوع فتوح تغلبی و قلبی در نهاوند و بخارا

۱-۳. پیشینه پژوهش

در دوران جدید، کتب تحقیقاتی زیادی در این باره نوشته شده که هر کدام بخش هایی را به این مسئله اختصاص داده اند. کتابی که به طور کامل به این بحث پردازد وجود ندارد:

کتب " دو قرن سکوت " و "تاریخ مردم ایران از پایان ساسانیان تا آل بویه"، دکتر زرین کوب و "تاریخ ایران از فروپاشی دولت ساسانیان تا آمدن سلجوقیان کمبریج (جلد ۴) است که توسط ریچارد فرای گردآوری شده، به طور کلی به نحوه ی ورود عرب‌های مسلمان به ایران و بیان مسائل و مشکلاتی که آنها بعد از استقرار در ایران داشتند، می پردازند. در حالی که در این پژوهش به موضوع ورود عرب‌ها به داخل شهرهای نهاوند و بخارا و دستاوردهای ورود آنها به این دو شهر پرداخته شده است.

"تاریخ ایران از ورود مسلمانان تا پایان طاهریان " دکتر مفتخری، در ابتدا به ذکر بحران‌های سیاسی، دینی و مذهبی در زمان ساسانیان و سپس به بررسی این مسائل بعد از جریان فتوح پرداخته است که این مساله‌ی ذکر شده در این کتاب بخشی از این پژوهش حاضر است.

"بخارا دستاورد قرون وسطی " ریچارد نلسون فرای، با مراجعه به مأخذ معتبر و تحقیق در متون و اسناد و مدارک کهن، تاریخ جامع این شهر را از جهات سیاسی و اجتماعی و نیز ادبی و هنری با صراحت تمام به رشته تحریر کشیده است این در حالی است که ما به بررسی ورود عرب‌ها به این شهر از لحاظ سیاسی و اجتماعی تا قرن دوم می پردازیم.

مقالاتی که در این زمینه نوشته شده به بررسی موضوع فتوح در این دو شهر به صورت جزئی پرداخته از جمله مقالاتی که در این زمینه نوشته شده است:

مقاله " نقش ایرانیان در فتح ایران به دست عرب‌ها از آغاز تا پایان سده نخست هجری قمری (گروه-ها، انگیزه‌ها و انواع همکاری)"، زهره دهقان‌پور و محسن معصومی، سال چهارم، شماره ۱۳، تابستان ۱۳۹۱ که در این مقاله نویسنده به ذکر همکاری گروه‌های مختلف ایرانیان و انگیزه همکاری آن‌ها با عرب‌ها می‌پردازد و معتقد است که فتح ایران بدون یاری آنها دشوار و شاید غیر ممکن می‌شد.

مقاله "جامعه ایرانی در مواجهه با اعراب مسلمان"، حسین مفتخری، فصلنامه تاریخ اسلام، سال چهارم، زمستان ۱۳۸۲، شماره مسلسل ۱۶ که در این مقاله، نویسنده به ورود عرب‌ها به ایران و به تبع آن ایجاد دو نظام اجتماعی و فرهنگ متفاوت اشاره کرده که سبب واکنش‌هایی از سوی جامعه‌ی ایرانی در برابر عرب‌ها شده است و در نهایت در قرن ۳ به وحدت و ایجاد نظام ایرانی-اسلامی منتج شد.

تنها پژوهشی که تحت عنوان این نام انجام گرفته مقاله‌ی دکتر صادق آئینه‌وند به نام فتح تغلبی و قلبی در اسلام است که در مجله تاریخ اسلام، شماره ۲، چاپ شده و نویسنده در آن به جریان فتوح و دستاوردهای این دو فتح در تمام جهان اسلام می‌پردازد ولی هدف این پژوهش آن است که به بررسی همین مسأله در شهرهای نهاوند و بخارا با استفاده از منابع عربی بپردازد.

سخن پایانی در مورد مقالات ذکر شده، یادآوری این نکته ضروری به نظر می‌رسد هر کدام از آنها به بررسی موضوع فتوح به صورت گسترده در تمام ایران و حتی جهان اسلام پرداخته‌اند.

۱-۴. روش انجام پژوهش و دلیل انتخاب این روش

روش این پژوهش منطبق با مطالعه‌های تاریخی به شیوه‌ی توصیفی-تحلیلی است و برای تکمیل مطالعه‌ها از روش مقایسه‌ای نیز استفاده می‌شود.

۱-۵. معرفی و نقد منابع تاریخی

بحث فتوح از منظرهای گوناگونی بررسی شده. فقهای سیاسی در بحث دارالحرب و دارالاسلام در کتب سیره؛ خراج نویسان در باب مالی و زراعی در کتب خراج؛ فتوح نگاران در بحث تاریخ، جغرافیا، نژاد و نحوه فتح سرزمین‌ها در کتب فتوح؛ و خطط نویسان در باب تأسیس و عمران و توسعه‌ی شهرهای رباطی و ثغور در کتب خطط به آن پرداخته‌اند.

الف) کتاب‌های فتوح:

۱. "فتوح البلدان" بلاذری: مهمترین اثر در مورد اخبار فتوح مسلمین است که در قرن ۳ هجری تألیف شده است. این کتاب بر حسب بلاد مختلف تنظیم شده و تاریخ این بلاد را از زمان اقدام مسلمانان برای گشودن و تصرف هر یک از آن‌ها آغاز کرده و غالباً تا عصر مولف ادامه داده است. این کتاب نه تنها یکی از مهمترین منابع درباره تاریخ فتوح مسلمین می‌باشد بلکه به مسائل سیاسی جهان اسلام از آغاز تا عصر خویش را در ضمن کار فتوح را دنبال کرده است. فتوح البلدان به واسطه نزدیکی مؤلفش به دربار و دسترسی به کتاب‌های تاریخی و همچنین نزدیکی زمانی به وقایع از منابع دست اول فتوح اعراب در ایران به حساب می‌آید روش بلاذری عبارت است از ادغام و اختصار. وی روایات مختلفی را که می‌شنیده مورد ارزیابی قرار داده و نقاط ضعف و خلاء موجود را در هر یک از این‌ها به کمک بقیه مرتفع نموده است. در پاره‌ای موارد نیز روش اختصاری وی جنبه افراطی می‌یابد که به مطلب مورد نظر ضربه می‌زند. باید گفت دقت و وسواس وی در بیان تاریخ که شیوه خاص وی می‌باشد، مورد تصدیق بوده است. مزیت دیگر کتاب بلاذری این است که به وقایع‌نگاری و ذکر حالات بزرگان که معمول مورخان بوده، اکتفا نکرده بلکه از آغاز تا به انجام، مسائل بسیاری را در زمینه حیات اجتماعی و اقتصادی و اداری جهان اسلام و ایالات تابعه در سه قرن اول هجری مطرح کرده است که حائز اهمیت فراوان است و مورد استفاده زیاد پژوهش حاضر قرار گرفته است. بلاذری نه تنها به سیستم مالیاتی، مالکیت ارضی، نظام پولی و امر خط و سکه و نقود و دیگر مسائل جهان اسلام به طور کلی پرداخته است بلکه در زمینه احکام زمینهای خراج نیز مطالبی مطرح کرده است که در خور اهمیت است. در دنباله بحث فتوح، صلحنامه‌ها و مفاد آنها، پذیرش یا عدم پذیرش آنها از ناحیه مغلوبین، سرکوبی و اقدامات بعدی امراء، عملکرد والیان در زمینه توسعه حیات اجتماعی مورد بررسی قرار می‌گیرد. بلاذری اولین مورخی است که اثر عمده او راجع به اخبار فتوح به ما رسیده است. وی بغدادی و ندیم متوکل بوده و به زبان فارسی آشنا و از مترجمین بوده است. به سبب همین احاطه او به اخبار و مأخذ مختلف، روایات او در فتوح البلدان بویژه راجع فتوح ایران معتبر و دقیق است و بر اطلاعات قابل اعتماد مبتنی است. کتاب بلاذری از منابع فتوح ایران مهم پژوهش حاضر است.

۲. "فتوح" ابن اعثم: نوشته ابومحمد احمد بن علی بن اعثم کوفی یکی از مورخان عرب و شیعی در اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم هجری می‌باشد که در بردارنده تاریخ اسلام و قلمرو خلافت از دوره

خلفای راشدین تا سال ۶۱ هجری است. ابن اعثم فتوح مسلمین را توضیح داده است اما کمتر به تاریخ وقوع حوادث و فتوح پرداخته است. وی کتاب را در ۲ بخش تنظیم کرده. این کتاب از بهترین کتب تاریخی به ویژه در زمینه ی تاریخ فتح خراسان و مناطق شرقی ایران برای پژوهش حاضر به شمار می رود.

ب) تاریخ عمومی

۱. "تاریخ طبری" و ترجمه فارسی آن که به اهتمام بلعمی به عمل آمده؛ کتاب تاریخ طبری نوشته محمدبن جریر طبری، مورخ و مفسر بزرگ اسلامی قرن سوم و اوایل قرن چهارم می باشد که از نظر شناسایی تاریخ ایران بخصوص منطقه مورد نظر حائز اهمیت است. با توجه به اینکه طبری مطالب خویش را از منابع مختلف اقتباس کرده، می توان گفت که توجه زیادی به صحت نسبی روایات نسبت به هم نداشته است و همچنین نسبت به تعیین زمان وقوع حوادث دقت زیادی نداشته است. وی روایاتی مختلف را درباره رویدادها آورده لیکن برای آنها مزیت قائل نشده و آنها را بررسی نکرده لذا وقایع تاریخی در کتاب او ارتباط زیادی با یکدیگر ندارند. از تاریخ طبری اطلاعات اولیه بسیاری برای این پژوهش استفاده شده است. اثر طبری مهمترین مجموعه مفصل تاریخ عمومی اسلام است و قدمت تالیف، آن را از اهم مراجع تاریخ اسلام قرار داده است. هدف عمده طبری آن بوده که جمیع اطلاعات مهم مسلمین را در باب تاریخ جمع کند و چون غالباً در صحت و سقم مأخذ تعمق نکرده کتابش با وجود جامعیت از نظر اعتبار همه جا مورد قبول نیست. خاصه هرچه به عصر خودش نزدیک شده از جامعیت و تفصیل اجزاء قبلی نیز کاسته شده است. انتقاد دیگر به اثر طبری اینکه وی صرفاً روایات را نقل کرده و در کتابش اثری از انتقاد دیده نمی شود. اگرچه تاریخ طبری درباره حوادث داخلی و سایر حوادث تاریخی ایالات قلمرو خلافت اطلاعات مفید و بسیاری دارد ولی به حیات فرهنگی و اجتماعی ایالات و حتی خلافت توجه زیادی نداشته است. این کتاب حاوی اطلاعات جدیدی است در باب تاریخ ادوار اولیه اسلامی بخارا و از معتبرترین مأخذ است همچنین اطلاعاتی درباره اوضاع سیاسی در دوره خلفای راشدین، امویان و عباسیان می دهد که در گوشه ای از این پژوهش آمده است.

۲. "الکامل فی التاریخ": نوشته عزالدین علی بن اثیر یکی از مشهورترین مورخان اسلامی است. کتاب ابن اثیر تاریخ عمومی و مفصلی است که ضمن تلخیص و تهذیب کتاب طبری آن را کامل کرده

است و با دقتی زیاد به تدوین و مقایسه روایات و ضبط و نقل اطلاعات اهتمام کرده و در مواردی که ترجیح یک روایت بر دیگری مشکل می‌نموده به نقل هر دو روایت پرداخته است. حتی درباره قرون نخستین که مأخذ عمده او طبری بوده، دقت او چندان است که کتابش متضمن نکاتی تازه است. این کتاب نقل خشک و خالی وقایع نیست بلکه اطلاعاتی مفید در باب احوال اجتماعی و عقاید و رسوم به دست داده است. ابن‌اثیر در نقل و نقد مأخذ قریحه نقادی و دقت نظر به‌کار بسته است و حتی در مواردی هم که مأخذ او معلوم نیست می‌توان به روایت او اعتماد کرد. ابن‌اثیر از لحاظ جامعیت بیش از همه به طبری نزدیک است ولی از نظر برداشت و نوع و روش نگارش کاملاً از وی جدا می‌شود. اگرچه روش وی گردآوری از کتب دیگران بوده ولی در برقرار ساختن تعادل بین روایات مختلفی که سعی می‌کند از نقل تمامی آنها خودداری کند، می‌کوشد. گزارشات وی بر طبق سنوات تقسیم بندی شده ولی غالباً در پایان هر بخش، تفصیلی درباره چگونگی تصور خود از جریان حوادث تاریخی بدست می‌دهد. مطالب متقدم را غالباً بر پایه طبری استوار ساخته است ولی گاهی مطالبی می‌آورد که طبری از آنها چشم پوشیده است. از این منبع، اطلاعات مفیدی پیرامون والیان اموی و عباسی نهایند همچنین از شورش‌هایی که در این منطقه برای این پژوهش به دست آمد.

۳. "اخبار الطوال" نوشته ابوحنیفه احمد ابن داود دینوری در قرن سوم هجری می‌باشد. این اثر کتابی مفید است که در این پژوهش استفاده‌ی شایانی از آن شده است. در مورد فتوح اعراب مسلمان در ایران مطالبی ارزنده دارد و تاریخ خود را تا پایان خلافت معتصم عباسی می‌آورد.

دوره تسلط مختار بر کوفه و اعزام کارگزاران به شهرهای جبال و ارسال مالیات منطقه‌ی مزبور برای مختار را نسبتاً مفصل شرح می‌دهد. چگونگی انقراض بنی‌امیه و قیام ابومسلم خراسانی و شکستن آخرین مقاومت‌های امویان و طرفداران آنها در نهایند را می‌آورد که این اطلاعات در پژوهش حاضر مورد استفاده قرار گرفته است.

"تاریخ یعقوبی" نوشته ابن‌واضح یعقوبی در قرن سوم هجری که جلد دوم آن از خلافت راشدین تا حوادث سال ۲۹۵ هجری را شامل می‌شود. کتاب وی را می‌توان قدیمی‌ترین تاریخ عمومی اسلام

دانست که مورد استفاده و استناد زیاد این پژوهش واقع شده است و شاید بهترین منبع به دلیل نزدیکی به زمان مورد بحث این پژوهش می‌باشد. یعنی نزدیکترین منبع تاریخی به مبحث ما تاریخ یعقوبی می‌باشد. اطلاعاتی مربوط به تاریخ سیاسی آخرین پادشاهان ساسانی و مناسبات آنها با لخمی‌ها دارد. همچنین فهرستی درباره نامهای مقامات عالی دولت ساسانی و اطلاعات جالبی درباره تقسیمات اداری ساسانیان دارد. بندرت از منابع مورد استفاده نام می‌برد و از روایات ضد و نقیض یکی را برمی‌گزیند. این کتاب برای سنجش مطالب طبری مهم است. یعقوبی در بیان وقایع عمدتاً به تاریخ جبال پرداخته و از آنجا که نهند حاکمیتش با جبال بوده به همین خاطر حاکم جبال، حاکم نهند نیز تلقی می‌شد و از این طریق می‌توان حوادث جبال را با حوادث نهند تطبیق داد که منبع مهمی برای موضوع فصل دوم در این پژوهش می‌باشد.

پ) تاریخ محلی

۱. "تاریخ بخارا" نرشخی: اصل این کتاب به عربی بوده که در سال ۳۲۲ هجری به وسیله ابوبکر محمد نرشخی تالیف شده است. در سال ۵۲۲ ق ابونصر احمد قباوی آن را به فارسی ترجمه کرده، و محمدابن زفرابن عمر در سال ۵۷۴ ق ترجمه قباوی را تلخیص کرده است. آنچه از این کتاب در دست است همین ترجمه ملخص است.

ت) جغرافیای تاریخی

۱. "المسالک والممالک" ابن خرداد به: مهمترین کتاب نوشته شده به دست ابن خرداد به درباره جغرافیاست که در سال های ۲۷۲ و ۳۲۱ تنظیم شده است و از کتاب های مهم امور مالی می باشد که نویسنده آن با ذکر چگونگی اوضاع هر منطقه، آگاهی های بسیاری از مالیات ها و خراج آن محل ارائه می دهد. در برخی موارد حتی از میزان درآمدهای دولتی هر منطقه هم به روشنی سخن می گوید. المسالک والممالک احتمالاً نخستین اثر با عنوان عمومی مسالک و ممالک است و نویسنده آن نخستین فردی است که کتابی در جغرافیا یا اقتصادی گردآوری نموده است. در میان مباحث اقتصادی بیشتر برای مسائل مربوط به خراج و محصولات و معادن سرزمین اهمیت فراوان قائل بوده است. نویسنده به دلیل داشتن کارحکومتی، به اطلاعات گسترده ای از چگونگی وضع اقتصادی ناحیه جبال دسترسی داشته است.

۲. "احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم" مقدسی از مهم‌ترین و اصلی‌ترین کتاب‌های جغرافی نویسان اسلامی قرن ۴ هجری است که به خاطر اشتغال بر ذکر آب و هوا، رسوم و عادات‌ها، صنایع، محصولات، نقود، طرق اوزان و میزان خراج هر یک از بلاد فواید بسیاری می‌توان از آن به دست آورد و مأخذ اطلاعاتی مهمی در باب قراء واحه بخارا است. او کتابش را با تکیه بر مشاهدات و تجربیات خویش و اخباری که از مردم بلاد مختلف می‌شنیده تالیف نموده است. او اوضاع عمومی جغرافیایی را بررسی نموده است.

۳. "معجم البلدان" یاقوت حموی: حموی متولد ۵۷۴ هجری است و از تاریخ نویسان و جغرافیدانان مشهور قرن ۷ هجری است این کتاب مهم‌ترین و جامع‌ترین مأخذ برای کسب اطلاعات دقیق و درست در باب جغرافیای بلاد اسلام و ایران به شمار می‌رود و فرهنگ جغرافیایی بسیار مفصلی است. به ترتیب الفبا تنظیم شده و مؤلف در ضبط و تصحیح اعلام و اسامی بلاد و قراء بخارا اهتمام بسیاری ورزیده است که فصلی از این پژوهش محسوب می‌شود.

فصل دوم: روش شناسی پژوهش

(روش اجرای پژوهش)

مقدمه

قبل از بررسی فتوح مسلمین در سرزمین ایران به زمینه‌ها و مقدمات و هم‌چنین به علل و انگیزه‌های آن می‌پردازیم تا چگونگی و روند فتوح عرب مسلمان در ایران برای جنگ نهاوند و بخارا بهتر قابل درک باشد. از آنجا که بررسی این مقدمات از اواخر دوره ساسانی اهمیتی به سزا دارد در اینجا به ذکر آنها می‌پردازیم بسیاری این زمینه‌ها مربوط به اواخر حکومت ساسانی است که روند انحطاط آنها آغاز شده بود و حوادثی که روی می‌داد، هشدار برای دولتمردان حکومت ساسانی به نظر می‌آمد. پیامبر در دوران نبوت خویش خبرهایی از غیب می‌داد. از جمله سخن او که فرمود: "کأنی أنظر إلی سوارى کسرى فی یدی سراقه بن مالک و الله للنفقن کنوزه فی سبیل الله" (همان، بی‌تا: ۴۰/۵). وقتی سعد بن ابی وقاص گنجینه‌های کسری را از مداین به مدینه آورد، اموال را در صحن مسجد ریختند. عمر فرمان داد تا سراقه بن مالک پاره‌های کسری را در دست خود بگیرد تا سخن پیامبر خدا راست باشد و راستی گفتار پیامبر را گواهی کردند و هم‌چنین شبی که شیرویه پدرش پرویز را کشت پیامبر (ص) گفت: خداوند کسری را هفت ساعت از این شب گذشته، کشت. تاریخ را حساب کردند و این‌چنین بود و از جمله سخن خدای تعالی: "هو الذی أرسل رسوله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله" هم‌چنین بود "علت کلمه علی کل دین بالسيف و الحجة" (مقدس، بی‌تا: ۴۱/۵، ۴۴).

شخص پیامبر اسلام به مناسبت‌های مختلف، وعده پیروزی بر قدرت‌های بزرگ آن زمان و حمله به ایران را به یاران خویش داده بود به طوریکه عمر در تشویق مردم به جهاد و مهاجرت گفت: ای مردم شما را در حجاز جای ماندن شما نیست و خداوند شما را به گنج‌های کسری و قیصر وعده داده است. سپس به سرزمین فارس (ایران) روانه شوید (طبری، ۱۳۸۷: ۴۴۵/۳) (ابن‌خلدون، ۱۴۰۸ق، ۲/ ۵۱۹).

هم‌چنین نعمان بن مقرن، یکی از سفیران سعد وقاص پیش از جنگ قادسیه، نزد یزدگرد رفت و پس از گفتگو با شاهنشاه به او تذکر داد که ما سرزمین تو را خواهیم گرفت و ما را به جهاد با اقوامی که نزدیک ما بودند فرمان دادند و تو را از آنجا بیرون خواهیم راند. گفت از کجا می‌دانید؟ گفت: پیامبر ما به این امر خبر داده و او هرگز خبری نداد مگر اینکه همچنان شد که او گفت. شاه دستور داد سبلی از

خاک آوردند و به سفیران گفت این را بگیرید. چیز دیگری نزد من ندارید. عمر بن معدی کرب ردای خویش را گشود و آن را برگرفت و بیرون آمدند. یارانش گفتند: خاک را گرفتی؟ گفت: خدا شما را از سرزمین او بهره مند کرده است و آن را نزد سعد آوردند و بدان فال نیک زدند (طبری، ۱۳۸۷: ۵ / ۷۲-۱۷۱) (ابن خلدون، ۱۴۰۸ق: ۵۲۸/۲).

زمینه‌های پیروزی نیز در بین عرب‌ها ایجاد شده بود و چون خدا اراده فرمود که اعراب در جهان آشکار شوند و از جانب پستی به جانب شرف بروند دین خدا در میانشان پدید آمد و در خصال آنها نشانه‌های خیر و رشاد آشکار شد و اعمال پلیدشان به نیکی بدل شد و خواری آنها رنگ عزت گرفت و از گمراهی به هدایت گرائیدند و از تنگدستی به فرمانروایی رسیدند. چون خدا اراده کاری کند اسباب آن را فراهم آورد. نشانه‌های این عزت از سال‌های پیش از بعثت آشکار شد و اعراب در جنگ ذوقار ایران را شکست دادند. رسول خدا از این نبرد در آن روز که واقع شد اصحابش را خبر داد و گفت: امروز عرب داد خویش از عجم ستد و به برکت من پیروز شد. و حاجب بن زراره تمیمی که با قوم خود در حوالی عراق می‌زیستند برای طلب قوت نزد کسری آمد. اساوره به عادت خویش از او گروگان خواستند و او کمانش را نزد آنها گذاشت و عارش آمد که پسرش را به او گروگان دهد. از آن سو خصایل نیکو از بین عجم رفت و عرب همچنان در پی کسب آن بود و در خصایل پسندیده با هم رقابت می‌کردند و برای دست یافتن به عظمت و بزرگی با هم در تنازع بودند و این در احوال و اخبارشان ذکر شده است. اما قریش از این باب بهره بیشتری داشتند. آنگاه خدا در دل عرب‌ها داعیه دین خواهی پدید آورد و انکار رسم بت پرستی که میانشان رواج داشت از جمله بزرگان بنی عدی و بنی اسد، پرستش بتها را سرزنش کردند و وعده گذاشتند که در شهرها بگردند و دین حنیف یعنی دین ابراهیم خود را احیا کنند" (ابن خلدون، ۱۴۰۸ق: ۳۸۹-۳۸۸).

در سال ششم هجری پیامبر عبدالله بن حذافه سهمی را با نامه ای نزد خسرو پرویز فرستاد اما شاه، نامه پیامبر را پاره کرد و پیامبر در پاسخ به این اقدام فرمود: "مزق ملکه". خسرو به باذان که نماینده او در یمن، فارس و خرخره که جزء قلمرو ایرانیان بود نزد پیامبر فرستاد و گفت اگر بخودی خود نزد شاهنشاه روی، در حمایت از تو نامه‌ای به شاه می‌نویسم که با تو مهربانی کند و اگر سرباز زنی تو را با قومت و سرزمینت به ویرانی می‌کشد. پیامبر گفت: فردا نزد من بیایید. روز بعد پیامبر به او گفت خسرو

کشته شده و آئین و فرمان من به زودی سراسر سرزمین خسرو را فرا می‌گیرد(ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۱۵/۲- ۲۱۳) (ابن خلدون، ۱۴۰۸ق: ۲/۵۲-۴۵۱).

زمینه‌های فکری فتوح علاوه بر عرب‌ها بلکه در میان ایرانیان نیز شایع گشته بود به طوری که خسرو پرویز پس از برکناری از سلطنت و مورد محاکمه قرار گرفتن در پاسخ به یکی از اتهامات خود که قتل نعمان بن منذر و دادن پادشاهی به ایاس بن قبیصه گفت: "نعمان و بستگانش با عربان دسیسه کرده بودند و به آنان این اندیشه را تلقین می‌کردند که دولت از دست ما خارج خواهد شد و به آنان خواهد رسید و این نکته در نامه‌های آنان درج شده بود. من او را کشتم و حکومت حیره را به عربی بادیه نشین دادم که از این امور چیزی نمی‌داند" (کولسینکف، ۲۵۳۵: ۳۲۱).

از جمله عوامل مهم دیگر در شکل‌گیری فتوحات، انگیزه‌های مادی بود و اینک نمونه‌های آن:

مردم از رفتن به جبهه عراق و نبرد با ساسانیان سرباز می‌زدند و بیشتر مایل به رفتن به شام بودند تا اینکه عمر تصمیم گرفت خود فرماندهی را به عهده بگیرد. گروهی از طایفه ازد نزد وی رفتند و خواستند که آنها را به جنگ شام بفرستند. عمر آنها را به جنگ عراق دعوت کرد و هوای غنایم خسروان در دل‌هاشان افکند. طایفه ازدیان، جریر بن عبدالله از سرراه با قبیله بجیله نزد عمر رفتند و خواستند که به عراق بروند به شرطی که چهار یک آنچه را به دست آورند به او و قبیله اش بخشند و عمر پذیرفت که جریر به سوی عراق بروند به شرطی که چهار یکم آنچه را به دست می‌آورند به او و قبیله اش بخشند و عمر با رفتن جریر به عراق موافقت نمود (بلاذری، ۱۹۸۸م: ۲۴۹).

همچنین خالد بن ولید در جنگ ولجه در جمع کسان خود ایستاد و کلماتی در ترغیبتشان و بی رغبتی به دیار عرب به زبان آورد و گفت:

ألا ترون إلى الطعام كرفع التراب و بالله لو لم يلزمننا الجهاد في الله و الدعاء إلى الله عزوجل و لم يكن إلا المعاش لكان الرأي أن نفارق على هذا الريف حتى نكون أولى به" (طبری، ۱۳۸۷: ۳/۳۵۴). آنها معتقد بودند که اگر کشته شوند به بهشت می‌روند و در صورت پیروزی و زنده ماندن از غنایم بهره‌مند می‌شوند.